

УДК 930.253:32(088)

DOI: 10.53317/2786-4774-2023-1-11

Рецензія на книгу Юрія Шаповала „Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби”

Шаповал Ю. *Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України, Інститут політичних досліджень Польської академії наук. Варшава–Київ–Харків, 2022. 354 с.

Shapoval Yu. *Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the Communist Special Services*. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. Warsaw–Kyiv–Kharkiv, 2022. 354 p.

Марко Павлишин,
іноземний член НАН України,
професор Університету
імені Монаша
(Мельбурн, Австралія)

Marko Pavlyshyn,
foreign member of the NAS of
Ukraine,
professor at Monash University
(Melbourne, Australia)

ORCID: 0000-0002-0267-3132
marko.pavlyshyn@monash.edu

Review of Yuriy Shapoval's book „Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the communist special services”

Одна з прикмет, характерних для історичних праць Юрія Шаповала, — це інтенсивне вникання в матеріали архівних джерел задля висвітлення тем з минулого України, які сьогодні є актуальними. Інша — це здатність цього автора захоплювати як читачів його привабливо написаних книжок, так і глядачів його документальних відеофільмів. Обидві риси щедро представлені в новій книжці Юрія Шаповала про Олександра Довженка, найвідомішого українського кінорежисера та одного з небагатьох українських спітворців світового модернізму, українськість яких радянські механізми колоніального привласнення не змогли повністю затьмарити.

Безпосередня мета дослідження — показати О. Довженка „не як ікону, а як абсолютно реальну, живу, дуже імпульсивну і вразливу людину, із перевагами і вадами, з плюсами, з мінусами” (с. 14), виправити надмірно агіографічне зображення, характерне для немалої частини того, що Ю. Шаповал не без іронії називає „безмежним, вельми бурхливим і часом амбівалентним довженкознавчим морем” (с. 18) чи „Монбланом друкованої і недрукованої довженкіани” (с. 54). Але Шаповалове дослідження дає нам набагато більше, ніж саме тільки поглиблене розуміння видатного індивідуума. Базована на 420 окремих документах (і додатках до багатьох із

них), що їх у чотирьох томах зібрав КДБ та попередні радянські спецслужби і які сьогодні зберігаються в архівах Служби безпеки України, книга Ю. Шаповала розкриває в дрібних деталях життєвий досвід працівників радянської культури – і смертельну небезпеку, в якій вони перебували, і страхи та приниження, які їм доводилося витримувати, і стратегії адаптації, за допомогою яких декому з них удалося вижити. Болісно усвідомлювати, що поважані особи статури Миколи Бажана та Миколи Глуценка протягом тривалого часу були донощиками. Увиразнення таких психологічних та культурних наслідків тоталітарного гноблення є одним із завдань, що їх імпліцитно бере на себе дослідження Ю. Шаповала – як і значна частина інших його праць на тему радянського періоду.

За визнанням автора, ознайомлення з таємною справою О. Довженка „перевернуло [його] уявлення про Довженка як про однозначного адепта комуністичної системи, хоча й з виразними українськими акцентами” (с. 34), і змусило збагнути, „що у орденоносця і лауреата Сталінських премій, члена різноманітних державних і громадських комісій, комітетів, рад, особи ніби однозначно інтегрованої в систему паралельне з публічним, офіційним внутрішнє, нонконформістське життя мало такий засяг” (с. 14).

Два прояви такого нонконформізму автоматично кидали на О. Довженка підозріння органів держбезпеки. Перший – це прагнення протягом усього життя виокремити для себе простір, де він міг би вільно творити. Це бажання, доводить Ю. Шаповал, О. Довженко мав змогу частково задовільнити тільки до появи фільму „Земля” (1930). Далі воно систематично блокувалося, і вся подальша продукція О. Довженка повністю підпорядковувалася вимогам партії-держави. Другим, настирливо непокірним атрибутом Довженка була його любов до України – її краєвидів, людей та культури. Саме через цю емоційну прив’язаність до рідного краю Довженковій справі приписано „окраску” (в жаргоні органів під цим терміном розумілося головну причину вважати суб’єкта підозрілим) „української контрреволюції”, а згодом – „активної участі в українській націоналістичній організації” (с. 33).

Ці дві теми фігурують у всіх сімох розділах книжки, з яких перший – найбільш контекстуальний. У ньому пояснено природу аналізованого матеріалу. Насамперед це жанр доносу: „адресоване представникам влади (тієї, яка на сьогодні керує територією) повідомлення приватної особи про чийсь дії, негожі з точки зору влади, чи про злочин” (с. 23). Є й повідомлення агентів, конспекти перлюстрованої кореспонденції та телефонних розмов, уривки з дотичних свідчень арештантів та в’язнів і коментарі та звіти, підготовлені працівниками самих спецслужб.

Використовування такого доказового матеріалу порушує методологічне питання, яке Ю. Шаповал виносить у заголовок розділу: „Чи можна вибудувувати образ людини на підставі доносів?”. Відповідь, ніде прямим текстом не сформульована, імпліцитна в цілій книзі. Безсумнівно, доноси віддзеркалюють бажання донощиків зберегти свою шкуру, розповідаючи

органам те, що вони бажають чути. Подекуди доноси містять ознаки прямої ненависті чи заздрощів. Дуже часто те, що в них представлено як факт, не підлягає ні підтвердженню, ні спростуванню. Проте, якщо розглядати їх у сукупності та в порівнянні з іншими джерелами, в тому числі й опублікованими (наприклад, Довженковими щоденниками), вони уможливають кристалізацію певних висновків і навіть розкриття фактів раніше невідомих або лише підозрюваних.

Перший розділ теж пропонує психологічний портрет О. Довженка. Ю. Шаповал упізнає в кінорежисерів риси людини гіпоманіакального типу: перебільшену оцінку власних сил і талантів; нахил до необдуманих, імпульсивних рішень; красномовність, що переростає в багатослівність; егоцентризм і прагнення уваги; і неспокійний та безмежно енергійний інтелект, постійно переповнений ідеями та планами (с. 46). Зміст наступних розділів більш ніж достатньо підтверджує такий діагноз.

Розділ другий, у якому вивчено причини, чому О. Довженко привернув увагу органів держбезпеки, наводить докази, що у післяреволюційних війнах 1917–1920 років О. Довженко був прибічником Української Народної Республіки і навіть як член збройних сил УНР брав участь у придушенні пробільшовицького повстання в київському Арсеналі – події, які кінорежисер пізніше драматизував з протилежного, підкреслено радянського кута зору у фільмі „Арсенал” (1929). На погляд Ю. Шаповала, перехід кінорежисера на радянські ідеологічні позиції був щирим, хоч Довженко часто гостро критикував спроби влади ввести їх у життя. Все ж таки, рання участь у боротьбі за незалежність України назавжди наклала на нього клеймо українського націоналіста і незмивно визначила його як ворога системи.

Тема третього розділу – агенти органів державної безпеки: ким вони були, як їх рекрутовано і як вони працювали.

Четвертий розділ розглядає вплив на Олександра Довженка Юлії Солнцевої, його дружини протягом багатьох років. Тут, як і деінде, документи в Шаповаловому викладі розповідають історію, повну двозначностей. З одного боку, Солнцева – завзята захисниця і промоторка Довженка та його слави, з іншого – вона не розуміла важливості для О. Довженка його української свідомості та активно намагалася відчужити його від українських приятелів, відвернути від українських проєктів та міцно вкоренити його в Москві.

П'ятий розділ розглядає мотив, який з часом дедалі частіше трапляється в доносах на О. Довженка: приписаний йому антисемітизм. Цю тему, зауважує Ю. Шаповал, дискретно замовчує більша частина довженкознавчої літератури. Згідно з Ю. Шаповалом, матеріали вказують не на антисемітську ментальність Довженка, а на спорадичні вибухи антиєврейської риторики, спричинені емоційністю й слабкою контрольованістю його характеру, а також конфліктами з особами єврейського походження в кіноіндустрії, де вплив євреїв був значним.

Шостий розділ просліджує в хронологічному порядку процес творення Довженкових фільмів та супровідні пертурбації, розчарування, інтриги

та інтервенції політичних можновладців, у тому числі й Сталіна. Сьомий простежує аналогічні перипетії в Довженковій військовій та післявоєнній біографії.

Книжка Юрія Шаповала значно поглиблює наше розуміння фактів та контексту життя Олександра Довженка та болісних і складних реалій його взаємодії з потворною політичною системою. Незвичним, але надзвичайно цікавим додатком до книги є диск, на якому відтворено архівні документи, що стосуються кожного її розділу. Документи подаються мовами оригіналів зі збереженням (і розшифруванням) скорочень та акронімів, відтворено навіть граматичні огріхи. Таким чином мимохіть створено багате джерело для досліджень з історичної соціолінгвістики. До того ж, розлогі примітки до тексту містять у собі ще один цінний подарунок: дані про життя й кар'єри безлічі осіб на перехресті радянської політики й культури, з якими О. Довженко мав зв'язок.

Одного важливого поля питань, однак, Ю. Шаповал торкається тільки побіжно. Геній Довженкового кіно, пише автор, „не повинен заважати проблематизації того, що частина його творчої спадщини працювала на тоталітарний режим” (с. 15). Це, безперечно, правда. Але чи не слід було б піти далі й вимагати, щоб судження про естетичне достоїнство художнього твору не відокремлювалося від оцінки його, твору, етичної витриманості? Чи може бути неважливим для поцінування Довженка-художника той факт, що його славнозвісна „Земля”, наприклад, бере участь в нелюдському проєкті демонізації селян, трохи менш убогих за інших, як класових ворогів?

Над почесним місцем О. Довженка в каноні кіномистецтва працював дивовижний альянс: радянські пропагандисти; західні історики кіно, натхненні прагненням звеличити радянський внесок у розвиток кіномистецтва; та шанувальники української культури в СРСР і в діаспорі, неохочі осквернити одну з небагатьох міжнародно почитуваних українських модерністських ікон. Як вони зуміли делікатно і соборно обійти питання про моральну виправданість фільмів метра — це історія, яка ще чекає написання.

Мельбурн, 14 квітня 2023 року

Рецензія надійшла до редакції 14.04.2023